Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 90 (14814) 1992 чылдың май 13, среда

Солунга ат салган шагы 23.00. Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

ГЕРМАНИЯЖЕ ЧОРУПКАН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей болгаш «Тыва төп кооптуг» даргазы Х. Д. Монгуш олар Германияның Майнда-Франкфрут хоорайже албанның дян-чоруу-биле чорупкан.

Тыва Республиканың бо төлээлериниң анаа барган кол соруглаларының бирээзи — Тыванын болгаш Германияның аразынга экономиктиг болгаш культурлуг, еске-лер дорт харылзааларны тургузары болуп турар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он алдыгы сессиязы

ЧАА ЧАЗАКТЫ ТУРГУСКАН

Дээди Советтиң 16-гы ээлчег чок сессиязы май 12-де байырлал хүннери-биле дакпырлашкаш, үүктелген ажылын уламчылаан Дээди Совет Даргазы К. А. Бичелдей Германияже ажыл-херек ёзузу-биле чоруй барган болганындан сессияның ажылын М. С. Козлов даргалап эгелээн. Келген депутаттарның саны 95.

Баштай-ла сессия «Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузуйга) өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажып эгелээн. Ынчалза-даа оон 4 үүлүүге келгеш, ону көөрү атканарладыр деп шиитпирлээн. Херектин ужуру үүл дээрге, ук үүлде мынчаар чугаалап турар: 80 үүлдүн үшкү кезээнге мындыг домакты немей бижиир: «Тус чер чагыргазының, оон килдистерин болгаш өске-даа структурлуг кезектерин удуртуп турар кижилер улус депутаттары болбас».

Сессияның май 7-де болгаш 8-те ажылының үезинде тус чер чагыргазының дугайында ТР-ниң Хоойлузу база «Тыва Республиканың чазаанын дугайында» Хоойлу хүлээп алдынган. Ол хоойлулар ёзугаар тус чер чагыргазының баштыннары чогуур Советниик улус депутаты болбас дээн. Азы өскээр чугаалаарга, үстүнде турар Советтериниң депутаты болур эргелиг дээни ол. Ынчангаш Конституцияга өскерилгелер киирерде хүлээп алдыган хоойлулар ёзугаар турар ужуурлуг деп депутаттар негээн. Шын негелде. Ынчангаш ук үүлдү «чогуур Совединиң депутаты болбас» деп эдилгеби-биле хүлээп алыр дээрге, 83 кижи бадылаан. А Дээди Советтиң Регламентизин ёзугаар 86 бадылаашкын херек. Оон соонда элээн улуг чугаалажыышкын болган. Бодаллар ангыланы берген. Үүл дээрге депутаттарның чамдызы чагырыкчыларның депутат болган херээ чок деп саналдыг, өскелери — чогуур Совединиң депутаты болбастан башка, арткан чадаларның Советтерине депутаттап болур деп бодалдыг. Чангыс аай шиитпирге келбээнинден, чөпшээрежилге комиссиязын тургускаш, айтырыгны сонгаарлаткан.

Дараазында «ТР-ниң Дээди Совединиң Регламентизинге немелделер болгаш өскерилгелер дугайында» Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр чугаа болган. Депутат бөлүктерин (фракцияларын) тургузарының болгаш оларның ажыл-чорудулгазының дугайында немелделер киргеи. Оон хоойлуну бүрүү-биле хүлээп алган.

Хүн айтырыының 9 дугаар үүлүн ёзугаар Дээди суд кежигүнүнге Р. С. Чакарны сонгаан. 10 дугаар айтырыг ёзугаар Дээди арбитраж судунун кежигүннеринге Л. С. Маркина болгаш Б. М. Соскар сонгуткан.

Кадыының байдалы-биле (айыл-ондакка таварышкан) Өвүрүн Дус-Даг сонгулда округундан депутат Н. О. Тумат депутат хүлээлгезин моон сонгаар күүседин шыдаазының дугайында билдириишкин бижээн, оон дилээн сессия хандырган.

«Тыва Республиканың алдарлыг юризи» деп хүндүлүг ат тургузарының дугайында ДС-тин доктаалынга хамаарыштыр элээн маргыжыглар болган. Чамдык депутаттарның бодалы-биле мергежил аайы-биле чеже алдарлыг ат турарыл, ол эрги чанчыл-дыр, ынчангаш республиканың чаңгыс ниити шаналын тургускаш (чижээ, Тыва Республиканың орденин), төлептиг кижилерге тыпсыр болза эки. А бир өске депутаттар алдарлыг ат турарга кандыг боор, бо берге үеде кижилерге моральдыг дөткимче база херек деп санап турарлар. Артында-ла алдарлыг ат дээш чингелделер үүгле артистерде болгаш улус өөредилгезинин ажылдакчыларында бар, артканнарында чок. Ынчангаш ДС-тин доктаалы хүлээп алдынган. (Алдарлыг юрист дугайында).

Алтай крайда улус судьязы болуп ажылдай бергеиннин чылдагаанны-биле Р. А. Абдрахманову Дээди суд кежигүнүнде сесеин хостаан. Маңаа хамаарыштыр ДС-тин Эрге хоойлу комитединиң даргазы депутат Н. А. Ондарның берген сагындырыын ёзугаар, профессионал юристер республикада эвээш болуп турда, боттарының күзели-биле оларны Тывадан дашкаар ажылдадып чорудуп турары шын эвес. Шынап-ла, кадрларны камнаар болгаш боттарынга тудуп билири чугула үүл болбайн аан. Ынчангаш моон сонгаар ынай-бээр улус ажылдадып чорударының мурнында кайы-даа удуртукчу боданыр болза эки.

Автоорук шимчээшкининиң дүрүмүн үрээни дээш административтиг харысалганы күштелдирер дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединин доктаалының төлевилелин сессияга чугаалажып көөрү-биле Тыва Республиканың Дээди Совединин Эрге-хоойлу талазы-биле комитеди киирип келген. Бо дугайында дыннадытны комитеттин өмүнээзинден **А. А. Сотник** кылгаш, ук доктаалды хүлээп алырының ужур-дузазын тайылбырлаан. Ол дээрге транспорттун бүгү хевирлеринге озал-ондак болур чорукту эвээжедири, бүдүрүлгелерниң, организацияларның, чолаачыларның, чадаг кижилерниң бот-харысалгазын бедидери, транспорттун хевирлеринин техниктиг байдалын чогуур дешелге тургузары болгаш өске-даа эргежок чугула негелделер болуп турарын айыткан. Сөөлгү үеде автооруктарга транспорттун бүгү хевирлеринин озал-ондак кылыр чоруу көвүдээнин, оон болуп турарының чыдлаганнарын ол тодаргай чугаалаан. Ынчангаш автоорук шимчээшкининиң дүрүмүн үрээннерге административтиг харысалганы хүлээдирин күштелдирери эргежок чугула болуп турар.

Бо айтырыг талазы-биле депутаттар **С. С. Санчай, К. С. Донгак, Ч. К. Айыр-Санаа, М. К. Доржукай, А. И. Ванжа, А. В. Маршеха** санал бергеш, бо доктаалды хүлээп алырының чугулазын айыткан. Чүгле автоорукка эвес, суг, агаар оруунга дүрүм хажыдыышкыннары болуп турар, ындыг болганда оларга база шынгыы административтиг харысалганы онаарын саналдаан. Оон ангыда автооруктарның септелгезинин багайын, оон уламындан эвээш эвес озал-ондак болуп турарын демдеглээн. Мотоциклдиг хамаатыларже сагыш салырын чугулалап көргеи. Оларның чамдыктары орук чуруму билбес, документизин чок болгулаар, оон үржүүндан орук чурумун канжызы-биле үреп турар. Санал бергеннер автоорук шимчээшкининиң дүрүмүн хажытканнарга, үрээннерге шынгыы административтиг харысалганы онаарын, ылангыя хөй түнүг штрафты онаарын саналдаан. Депутаттар ону үүлдүргүүнүн деткөөн.

Ук доктаалды сессия хүлээп алган.

• • •

Дүштеки чапсар соонда депутаттар дем аткаарладып кааны айтырыы — «Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң дугайында» Хоойлу төлевилелинче эглип келгеннер. Дүъш мурнында олар тус чер чагыргазының баштыңы база оон комитеттериниң болгаш структурлуг кезектериниң удуртукчулары депутат болур бе, болбас бе деп айтырыгга үскеш, чаңгыс аай шиитпир үндүрүп чадай берген.

Бир эвес хоойлу үндүрер эрге-чагырганы болгаш күүсекчи эрге-чагырганы ылап-ла ангылаар дээр болза, тус чер чагыргазының баштыны, анаа хамаарышкан удуртукчулар кайы-даа деннелдин депутаты болбас ужурлуг деп бодалды парламентиниң чаа үүлдерже үүткүлдүг кезээ илереткен. Оларга удурланыштыр, маңаа ажыы-биле чугаалап каалы, мурнундагы партийжи номенклатураның талалакчылары өске бодалды илередип, хамааржыр Совединден ангыда, өске чаланың Советтериге депутаттап болур эрге дээш аажок турушканнар.

Ынчалза-даа үелер өскерилген дээрзин хандыр бодап, херек көөрү негеттиниң келген. Үүг дээш-ле ол хоойлуларны хүлээп ап турганы? Хоойлужудулга эрге-чагырганын база күүсекчи эрге-чагырганы ангылаар дээш, черлерге күүсекчи эрге-чагырганы күштелдирер дээш сессияны чылдыра-чылдыра ажыллап турган ужуру-даа мында эвес үүе бе?

94 бадылаашкын-биле тус чер чагыргазының баштыннары, оон килдистерин болгаш комитеттерин удуртуп турар кижилер кайы-даа чаданың депутаты болбас деп шиитпир хүлээп алдынган. Ынчангаш Конституцияга шак мындыг элилге хоойлужудулга эрге-чагырганын база күүсекчи эрге-чагырганы ангылаарынга шиитпирлиг базым болганы ол. Ажыы-биле чугаалаарга, бо үүл ёзугаар моон сонгаар чамдык депутаттар амгы ээлеп олурар албан-дужаалын хүлээдип бээр ийикпе азы депутат мандадын дужаап бээр апаар.

Бо айтырыг талазы-биле Президент Ш. Д. Ооржактың туружу чайгылыш чок болган: ылангыя чазак кежигүннери, тус чер чагыргазының баштыннары депутат болбас. Ынчангаш амгы байдал ёзугаар 15-16 хире депутат моон сонгаар депутат болурболбас дугайында салым-чолун шиитпирлээр апаар. Чапсар үезинде депутат А. И. Семеновтун бодалын сонуургадывыс: «Дыннап олурарга дыка-ла берге-дир, харын-даа ыядынчыг. Холундан эрге-чагырга салбас дээш улус дыка-ла кызар боор үүведир» деп, ол чугаалады.

Сессия эгелээр мурнунда ДС-тин Даргазының оралакчызы М. С. Козлов-биле ужурашкан бис:

— Михаил Сергеевич, бо сессияның онзагайы үүдел?

— Президент башкарылгазының тургузуун хевирлээри оон ажылында кызыл удазын болуп эртип тур. Ынчангаш аңаа удуртулга қылдыр ийи хоойлуну — «Тус чер чагыргазының дугайында» база «Тыва Республиканың чазаанын дугайында» хоойлуларны хүлээп алдыыс. Түннелинде Президент бодунун холунда үстүнден бадарының эрге-чагырганы алган.

— Ынчаарга Президентиниң диктатуразы болу берип болур дээн чигзиниишкиннерге хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер?

— Бис болдуустун сонгуун алган Президентивиске бүзүрээр ужурлуг бис. Мында диктатура безин чытталбайдаа турар. Үүге дээрге район, хоорай чергелиг деннелдерге тус черлериниң эрге-хүлээлгелери кызыгаарлаттынмайы, харын-даа делгемчин турар.

М. С. Козлов чазакты чаа ёзу-биле тургузуп, хевирлеп алырга, оон беримчези мурнукузундан оранчок экижиринге идегелин илередип турар.

Депутаттар Конституцияга эдилгелер база немелделер киирериниң дугайында хоойлуну хүлээп алган.

Улустун үш хүн иштинде манан келген айтырыы — чазак тургузарының дугайында болгай. Маңаа хамаарыштыр Президент Ш. Д. Ооржак бодунун шилип алган кандидатураларына хамаарыштыр чүве чугаалаан. Ук кандидатуралар талазы-биле сайгарылга Дээди Советтиң комитеттериге база болган дээрзин сагындырып каалы.

Тыва Республиканың күрүне башкарылгазының төп органнарының эде тургузулгазының дугайында ТР-ниң Президентизиниң Чарлыын ёзугаар министерстволар болгаш комитеттер күрүне башкарылгазының төп органнары болур. Оларның чамдыызы эде тургустунган болгаш сорулгалары база албан-хүлээлгелери чаа үелерге дүүштүр эде тодаттынган.

Депутаттар тодаргай кандидатураларга хамаарыштыр бодалдарын база чугаалаан. Чижээ, Чазак Даргазының оралакчызы, тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый министринге кандидат В. И. Кан-оолдун кандидатуразынга улурланган дугайында «Элегес» кооперативтен чагааны бир депутат номчаан. Ол ёзугаар адыыга, Кан-оолдун мынча ботка орта кызыыкан чүвези чок, бодун карьериниң ёзу-биле албан-дужаалдарже идип үндүреринге өй кижи болуп турар. Ындыг дыннадыгны депутаттар хүлээп албаан болгаш ону списокка арттырган.

Ол ышкаш Күрүне өнчүүн башкарар талазы-биле күрү-комитеттиң даргазынга кандидат Я. В. Сарбаага хамаарыштыр депутат Б. Т. Санчи ол амгы чаа экономиктиг политиканы детківейи турар, албан-хүлээлгезин четче билбес, бодунун туразында чаннаар деп ону шугүмчүлээн. Чижек кылдыр оон удуртканы компанияны үзүткаар дээн Сарбааның орандажыышкынарын ол чугаалаан. Ынчалза-даа кандидат Сарбааны деткээн депутат Суменковтун берип турар үнелелдери сыр дедир. Түннелинде Я. В. Сарбааның кандидатуразын база арттырган.

Улепүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министринге кандидат В. И. Осиповтун ийи-ийи квартира ээлеп олурарының дугайында айтырыг база салдынган. Харыызынга ол «олурар квартирамны оочур ёзугаар алган мен. Эрги квартирамны урутларымга арттырып берген мен» деп харыылаан.

Улус өөредилгезиниң министринге ийи кандидат бар: В. Б. Хөвеймей болгаш М. В. Борбак-оол. Оларга айтырыгларны депутаттар салган.

Кадык камгалал министринге кандидат Б. К. Кудеректин кандидатуразын оон кады ажылдап турар коллективи — Бай-Хаакта район эмнелгезинин деткээн чагаазы Дээди Советке келген. Ол кадык камгалалының айтырыгларын тус черниң онзагай байдалдары-биле дүүштүр шиитпирлээрин, акша-төгерик тыптыпарының арга-хоргазын тыварын чугаалаан.

Ниитизи-биле списокка киирер кандидатураларны чугаалашкаш, чажыт бадылаашкынче оларны киргеп.

Чажыт бадылаашкынның түннелинде Күрүне секретарынга — Президент болгаш Чазак администрациязының удуртукчузунга Владимир Салчакович **Очур-оол**, Чазак Даргазының бирги оралакчызынга — көдээ ажыл-агый министринге Вадим Орамбалович **Оюн**, Чазак Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызынга Биче-оол Сундуевич **Шыырап**, сан-хөө министринге Кошкар-оол Доржуевич **Ондар**, иштики херектер министринге Владимир Бораевич **Кара-Сал**, айыыл чок чорук министринге Чаңмыр Александрович **Удумбара**, садыг болгаш материалдыг курлавырлар министринге Петр Николаевич **Ходырев**, экология болгаш бойдус курлавырлар министринге Даңдар-оол Хаңгырбаевич **Ооржак**, парлалга болгаш информация министринге Александр Александрович **Даржай**, күш-ажыл болгаш чоину ажылга хаара тудар министрге Чаагай-оол Серенович **Монгуш**, культура министринге Чылгычы Чимит-Доржуевич **Ондар**, кадык камгалал министринге Борис Кожуун-оолович **Күдерек**, чурттакчы чонның социал камгалал министринге Сергей Дамбаевич **Киров**, Күрүне өнчүүн эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга Яков Васильевич **Сарбаа**, эртем болгаш өөредилге чергелериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга Любовь Хертековна **Тас-оол**, Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга Сергей Ынаажыкович **Ооржак** сонгуткан.

Чазак Даргазының оралакчызынга — тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый министринге В. И. Кан-оолдун, үлетпүр энергетика, транспорт болгаш харылзаа министринге В. И. Осиповтун, өөредилге министринге В. Б. Хөвеймейниң болгаш М. В. Борбак-оолдун кандидатураларын чажыт бадылаашкынның даңзынынга киргеп турган. Чажыт бадылаашкынның түннелинде олар сонгутпайн барганнар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он алдыгы сессиязы оон-биле бодунун ажылын доосканы.

УТТУНДУРБАС БАЙЫРЛАЛ ХҮНҮ

Культураның болгаш дыштаныгның Н. Гастелло аттыг парыгының аксында Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкеш, амы-тынындан чарылган фронтучуларга, тыва эки турачыларга тураскаткан ыдыктыг чер бар. Дайынның кадыг-берге, өлүмчидиминг чылдарын караа-биле көрген Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, интернационалчы хүлээлгезин ыдыктыы-биле күүсеткеш келген тыва эки турачылар ол тураскаалды улуг хүндүткел, ханы ынакшыл-биле үнелээр. Оон мурнундан дириг чечектер үзүлбес. Тиилелге хүнү совет кижилерге кажан-даа уттундурбас, улуг байырлал дээрзи биддингир.

Улуг Тиилелгениң 47 чыл оюн демдеглээн ол хүн кызылчылар ол ыдыктыг тураскаалдың чанынга бөлүк-бөлүүбиле чыглып келген. Оларның аразында орденнерин, медальдарын хөрээнде кадап алган, баштарының дүктери буурул кылдыр хуула бергилээн, назы-хары улгады берген дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары бар. Бистин ол ыдыктыг, хүндүлүг фронтучуларывыс, эки турачыларывыс чыл эрткен тудум-на эвээжеп бар чыдар. Олар тигин-биле Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкеш, амы-тынындан чарылган эрес-маадырлыг кижилериниң тураскаалынга чечектер боодалдарын байырлыг байдалга салгаш, Ленин кудумчузун куду алзы чыскаалыпкаш бадыптылар.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, аныктар В. И. Ленинге тураскаалга чечектерни база салган. Оон соонда олар-биле кады кызылчылар республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шим театрының чанынга чыглып келгеннер.

Театр шөлүнге Ада-чурттуң Улуг дайынынга фашистиг Германияны тиилээнинден бээр 47 чыл болган Тиилелге хүнүн демдеглээн байырлыг хуралды республиканың Хоочуннар төвүлелиниң даргазы **Т. Ч. Норбу** эге сөс-биле ажыткан. Тыва Республиканың Президентизи **Ш. Д. Ооржак** дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, кызылчыларга Тиилелге хүнүн тааварыштыр бүгү талалыг чеднишкиннерни күзээш, мынча дээн:

— 1941-1945 чылларда болган Ада-чурттуң Улуг дайыны кижилериниң чүректеринден кажан-даа уттундурбас. Аңаа киришкен кижи бүрүү, дайынга-даа, тылга-даа Төрээн чурт, чон, амыдырал дээш тулчуп турган. Амгы рынок үезинде олар амыдырал-дың берге айтырыгларынга таваржып турарлар. Фронтучулар, эки турачылар боттарының эки чылдарын Төрээн чурту, чону дээш берипкен болгаш амгы үеде боттары социал камгалалды хереглеп турар. Ынчалза-даа күрүне силерни утпас. Силериниң улуг ачы-хавыяанар дээш садыг, амыдырал хандырылга талазы-биле дузалажырынга белен мен.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазы **Ю. П. Слободчиков** дайынның кадыг-берге шылгалдаларын шыдажып эрткен хоочуннарының чаагай чанчылдарын аныктар салгаар, оларны хүндүлээр дээрзин чугаалаан, хоорүүсконда дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга боттуг дузаны көргүзер дээш ам-даа чугула хемчеглерни алырын аазаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи **И. И. Корж** сөс алган, мынчаар чугаалады:

— Дайынга тиилекчилер-даа, тиилеттиргеннер-даа улуг хинчекти көрген деп бодаар мен. Улуг Тиилелгени ынчангы ССРЭ-ниң хөй нацияларының улустарының бузулбас найыралы хайырлаан. 47 чыл бурунгаар Тывага келген мен. Ынчан бүгү-ле үүе кижи бүрүзүнге четчир турду. Ам амыдырал бууран. Аъш-чем, идик-хеп садыл алыры болдунмастаан. Өй-хемчээл чок өртектериниң өскени болгаш өске-даа берге байдалдар канчаар амыдыраарыл, үүнү кылырыл деп айтырыгны чидин-биле тургузуп келген. Ону чедип алырда чаңгыс демниг, найыралдыг, эгин кожа ажылдаанывыс-ла дээре боор. Тиилелге хүнүү-биле, эргим чонум!

Тиилелге хүнүнге тураскааткан байырлыг хурал доостуру билек, театр мурнунда шөлге ырының болгаш танцының «Саян» ансамблиниң танцы-сам бөлүүнүң артистери «Аныктар самы» деп оюнун фронтучуларга болгаш эки турачыларга, кызылчыларга бараалгадып эгелээн. Оон соонда сураглыг ыраажы Титов Санчат «Кайда силер, өөнүктер, чаңгыс полкчулар», «Молдав кыс» деп ырларны орус дылга күүсеткен. Ол ышкаш моол улустун «Кара аъттың самы» деп танцызын «Саян» ансамблиниң балет бөлүүнүң артистери кайгамчык шимчегир күүсеткеш, көрүкчүлериниң бедик үнелелин чедип алган. Кандыг-даа байырлал тыва улустун сыгыт-хөөмейи чокка эртер эвес. Алдын-оол Севек биле Владимир Монгуш оларның сыгыт-хөөмейи тыва араттарының дайын үезинде фронтуга дузалаары-биле кызыл коштарны шуудун чоруп турганын карактарга чуруп келир. Бүгү-россиянын чогаадыкчы уран үүл көрүлдезинин лауреады Анатолий Серен Константин Симоновтун «Мени мана» деп шулуглелинден үзүндүнү номчаан. Бот-тывынгыр композитор, артист Айдың Мортай-оолдун чогаатканы «Бөмбүрзектиг аялгалары», «Хип-хоп» деп чогаалдарын «Аян» ансамблидиң шоу-бөлүү күүсеткен соонда, Григорий Базырның «Ынакшылым» деп ырызын Тыва Республиканың алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктиг дыннаксанчыг кылыр бадырган. Улусчу танцыларның Бүгү-россия көрүлдезинин лауреады Орлан Монгуш көрей улустун танцызын күүседирге, үзүктел чок адыш часкаашкыннары ажык шөлге диңмиреп тургулаан. Боттывынгыр композитор Сергей Бадыраанын Өлзеймаа Куулларның сөзүүге бижээни «Тыва оолга» деп ырызын «Аян» ансамблдың артизи Юлиана Ондар, «Саян» ансамблдың артизи, Софья Кара-оол-Тюлюш «Иенин ырызын» чедишкининг күүсеткеннер.

Кызыл хоорайның ыры болгаш танцы ансамбли, шынап-ла, кандыг-даа байырлалдар болурга уран талантызын бо-ла бараалгадып киржип, чедип келир. Бо удаада оларның хөглүг-баштак таңцы-самнарын, кожаннарын, орус, тыва болгаш өске-даа улустарның ырыларын күүсеткенин көрүкчүлер эн-не чылыы-биле хүлээп алган болгаш оларга өөрүп четтиргениниң илерели кылдыр адыш часкап турган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, тыва эки турачыларга, күш-ажылдың хоочуннарынга, интернационалчы дайынчыларга тураскааткан концертти «Саян» ансамблиниң артизи Солун-оол Соржу башкарып чоруткан. Ол концертти РСФСР-ниң алдарлыг артизи Виталий Нанактаев багай эвес тургускан.

Тиилелге хүнүнүң байырлалында хоорайның культураның болгаш дыштанылганын парыгынга «Кызыгааржы» үрер хөгжүм оркестриниң концерти, чуруктар делгелгелери, «Менги» бөлүктүң оюн-тоглаазы, «Катюша» дээр дискотека, кино театрларынга «Алдан маадырлар» деп тыва уран-чечен кино көргүзүүлери болгаш спортчу маргылдаалар эрткилээн. Ол ышкаш республиканың район төптеринге, көдээ суурларга дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, интернационалчы дайынчылар-биле ужуражылгалар, номчулга конференциялары, янзы-бүрү оюн-тоглаалар, спортчу маргылдаалар болгаш өске-даа культурлуг хемчеглер чоруттунган.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: хоочуннар болгаш Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Советтер: оларның шиитпирлээр айтырыглары

САНАЛ, ШҮГҮМЧҮЛЕЛДЕРНИ КҮҮСЕДИРИ-БИЛЕ

Март айда Улуг-Хем район Соведиини эвлчеглиг сессиязыга райкүүскомнуң 1991 чылда чоруткан ажылынын дугайында отчётту дыңнап, чугаалашкан. Сессияга санал берген депутаттар болгаш чалатканнар райкүүскомнуң ажыл-чорудулгазынга ханы анализти берип, четпестерни шүгүмчүлеп, ону эдип алырда, чүнү кылырының талазы-биле саналдарын, сүмелерин киирген-неннер.

Бо сессияга райкүүскомнуң даргазынга соңгуткан Карим Куулардан аная болган шүгүмчүлелдиг саналдарны күүседир дээш кандыг хемчегларни ап турарының дугайында чугаалап бээрин бистин корреспондентивис дилээн.

Улус депутаттарының район Соведиини күүсекчи комитеди 1991 чылда чоруткан ажылының дугайында отчёдун сессияга берип тура, бодунуң чыл дүргүзүүнде кылган ажыл-чорудулгазын шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтеп көрген. Отчёттуг үеде райкүүском районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээрнче, улус ажыл-агыйының бүгү адырларын рынок экономиказыче шилчидериче угландырып келген. Күүском хуралдарынга районнуң ажылныңге, чонунуң амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалашкаш, ыңда четпестерни эдериче угланган шиитпирлерни хүлээп алгаш, оларны күүседир дээш толаргай хемчеглерни ап чоруткан түүнелинде, элээн ажыллар кылдыңган. Райкүүском, ооң килдистери, чер-чер Советтери кадрлар-биле четчелеттинген.

Ыңдыг-даа болза райкүүском отчёттуг үениң дүргүзүнде бодунуң мурнунда салдыңган сорулгаларны күүседиринче күжүн чедир мөөнней, чаа ёзу-биле ажылдап шыдаваан, ооң уламындан ажыл-агыйда, социал айтырыгларда четпестер ам-даа уламчылавышаан. Ооң ужурундан санал берген ажыл-агыйын бүгү адырларын рынок экономиказыче шилчидериче угландырып келген. Күүском хуралдарынга районнуң ажылныңге, чонунуң амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалашкаш, ыңда четпестерни эдериче угланган шиитпирлерни хүлээп алгаш, оларны күүседир дээш толаргай хемчеглерни ап чоруткан түүнелинде, элээн ажыллар кылдыңган. Райкүүском, ооң килдистери, чер-чер Советтерниң күүседирилгеннерин, ажылдаар тудугжулар седиштеринде, ажылдаан, ажылдаан

ХӨӨМЕЙЖИЛЕР ХӨЙ-ЛЕ БОЛЗУН

Тыва улустун аас чогаалының эн онзагай хевири болур хөөмей, сыгыт, каргырааның каш янзы уяраныгыг аялгалары сөөлгү чылдарда бистин республикада шапкыны-биле сайзырап эгелээн. Оон көскү чижээнге ат-сураа бистин республикада гуржук, даштыкы чурттарда безин билдингир апарган «Тыва» ансамблин хамаарыштырын болур. Анаа эштей «Эртинелиг Тыва» деп ийги бөлүк үндезилеттинген соонда, «Тыва» деп фольклор-этнографтыг төп ажыттыган. Элээди оолдардан үшкү бөлүктү шилилге ёзугаар фольклор-этнографтыг төпке тургузарын бистин республикада сураглыг сыгытчыларның бирээзи Конгар-оол Ондар планнап турар. Чоокта чаа оон-биле ужурашкаш, элээн чугаалашкан мен. Ону макаа дамчыдайн.

— Чаа-ла эгелеп чоруур хөөмейжилер аразында конкурсту «Сылдысчыгаш» солунга чарлаан болгай. «Шын» солуунуң номчукчуларынга оон негелделеринге хамаарыштырып чүү чугаалап, таныштырып болурул?

— Ол конкурс май айның 16-17 хүннеринде Кызылда Улусчу чогаадылга бажынынга ийи хүн уламчылаар. Анаа 7-10 хар үези оолдар киржир кылдыр көрген бис. Каргыраа, сыгыт, хөөмейни эң эки күүседип билир 7-10 хире оолдарны шилиир, олар баштай кадымның талазы-биле эмчи шинчилгези эртерлер. Оон соонда олар үргүлчү эмчи хайгааралынга турар. Ылангыя өкпе болгаш үн талазы-биле кандыг өскерилгелер болуп турарын хайгаарап, киччээнгейге алыр апаар болгай.

— «Тыва» деп фольклор-этнографтыг төпке үшкү бөлүктү тургузар деп турардыр, оон кол сорулгазы чүү ирги?

— 5-10 чыл болгаш хая көрүүп келириске, артыш каар аныяк салгалывыс чок болза канчаар бис? Ынчангаш оларны бөгүн белеткевейн, кажан белеткээрил деп бодалбиле үшкү бөлүктү ажыдар деп турар чыллдааным ол. Оон ангыда Тывада эң шыырак каргыраалар, хөөмейлээр, сыгыртыр күүседикчилер шупту-ла чангыс черге чыглып алгаш чоруп бээр чүве болза база-ла таарымча чок болгу дег.

— Конкурска шилиттинген оолдарның өөренир, чурттаар чери белен бе?

— Республиканың уран чүүл школазының интернатынга чурттавышаан, олар өөренир кылдыр дугуржулгаш баш бурулгаан кылган мен. Идик-хел, хөгжүм херекселдери-биле Улус өөредилге министерствозу, башкылар, школалар база чон менээ дузалажы бээр дээрзиге идегээр мен.

— Хөөмейлээр, каргыраалаар, сыгыртыр оолдар-биле кандыг янзылыг ажылдап эгелээр силер?

— Концерттин программазын канчаар тургусса эки, ансамбльдин адын чүү деп адаарыл дээш, оон-даа өске айтырыглары шиитпирлээрде, чоннун ажыктыг аргазүмезин алыр, дыннаар мен. Менээ арга-сүме кадып келген кижилерге улуу-биле өөрүп четтиогенимни илередир ийик мен. Оон ангыда, бодумнуң чамдык бодалдарымны чугаалап көрейн.

Мээн белеткээр деп турар ансамблим программазынга бичии уругларның оюнарындан эгелээш, улустун аас чогаалының янзы-бүрү хевирлери шупту кирер. Конкурска шилиттинген оолдарның бажының дүгүн кедиш барып, кежегелээр. Бүрүн тыва чон бичии уругларын канчаар кижизидип човаан болдур, мээн шилип алган хөөмейжилерим ол школаны эртери чугаажок.

— Ону делгереңгей кылдыр тайылбырлап көрүнерем.

— Бичии уругларны уран чүүлге сонуургаллыг кылдыр кижизидерге чүгле хөгжүм херекселдерин-биле ойнап, ырлап-шоорлап билир кылдыр өөредип-биле хывыгаарлавас мен. Мал-маганга ынак болуп, ону назы-хар аайы-биле ылгап, оларны капчаар адаарындан эгелээш, төрээн черинин төөгүзүн, культуразын амыдырал-биле холбап билир кылдыр кижизидер хепек. Чижек кылдыр төрээн чео дугайында дижик. Тывада Оттук-Даш деп чер бар. Оон ук төөгүзүн ылап касканнар өөренир чүве болза, дыка-ла солун. Ол черни чүге Оттук-Даш дээнил? Ынла оттук дажы ылап-ла бар бе дээш, оон-даа хөй айтырыглар тургустунуп келир. Чүгле ол эвес, а оон-даа өске черлер аттарын өзүп олурар салгалга өөредир чүве болза, кижизидилге ажылынга саадаалыг болуру чугаажок. Хөгжүм херекселдериндеи ягилди ап көрээли. Бурунгу тывалар ягилге малмаган үнүн өттүүдүр обшат човаан дижир. Ол хамаанчок, ийи кижи ягилдеп орган, ягилдин үнү-биле чугаалажып каалтар човаан дээр. Бистеңнидыг салым-чаяанның кижилер бо дүнеде чок-ла болгай. Оода аът киштеп турар кылдыр чүге өөредип болбас деп. Чогум бодум ягилдеп билбес кижи-дир мен. Ынчалза-даа чангыс ансамблиге кады ойнап човаан эжим Кайгал-оол Ховалыг болгаш өскелаа ягилчилериг чүге чалап болбас деп мен. Тыва чонуң төөгүзүн, культуразын, национал чанчылдаын коптарып тургаш, өөредир чүве болза, кижи назыны када аваа чедер. Ынчалза-даа бодумнуң шыдаар, билир шаам-биле Тывада салым-чаяанның кижилерге даянып алгаш, конкурска шилиттинген оолдар-биле оон-даа өске ажылдарны кылыр апаар мен.

— Игил, дошпулуур дээн чижектиг тыва хөгжүм херекселдерни эгелеп чоруур хөөмейжилерге өөредип тургаш, балалайка, скрипка дээн чижектиг Европа улустарының хөгжүм херекселдерин деңге өөредир бодал бар бе?

— Тыва хөгжүм херекселдери-биле кандыг-даа улустарның хөгжүм херекселдерин хойтпактап өөреткен ажыы чок. Өөренгенкей, тыва национал хөгжүмнү эчизинге чедир өөрезиннер.

— Школачыларның чайгы дыштанылга үезинде планнары кандыгыл?

— Моон мурнунда чылларда элээди уруглар чайгы үелерде пионер лагеринге дыштанып чүве болгай. Алгап-мактап турганыыс СЭКП-нин бууранны-биле, чео черлерде пионер организациялары сандараан болгай. Ынчалза-даа элээди уруглардың чайын сезон аайы-биле дыштанып лагерьлерге чүге артып-ла каап чүве ыйнаан. Конкурска шылгараапларның арның чазыктыары-биле бир эртиг сезонну ажыглап, анаа кезек дыштандырар мен. Оон школа эгелей бээрн билек, оларны база-ла чаа өөредилге чылы эгелээри-биле өөредип эгелээр.

— «Тыва» деп фольклор-этнографтыг төпке үшкү бөлүктү ажыдар деп турар кижи болганында, ам бир айтырыглан салып көрейн. Бөлүүнерге ырлаар, танцылаар элээди уруглар херек бе?

— Ырлаар, танцылаар салым-чаяанның уруглар кедизинде барып чүге херек апаар. Хары угда хөй кижини тудары берге деп үвени угаан билгеш, ол айтырыгны чоорту шиитпирлээр бодап турар мен.

— Эгелеп чоруур хөөмейжилер-биле хоочунларның аразынга харылзаа чүге турар апаар ыйнаан...

— Ынчаныйн кажаар. «Тыва» деп фольклор-этнографтыг төпке даянып алгаш, баштай Кайгал-оол Ховалыгның ягилдээрин, Анатолий Куларның быыаанчылаарын, Радомир Монгуштун лимбилээрин болгаш оон-даа өске хөгжүм ойнакчыларының арга-дуржулгазын эгелеп чоруур күүседикчилерге чүге өөредир апаар. Оон ангыда, эн-не хоочун болгаш ат-сураа Тывада сураглыг хөөмейжилеривис Максим Дакпай, Хунаштаар-оол Ооржак болгаш делегей чергелиг улуг көрүлделерге киржип чораан өске-даа хөөмейжилерин, бистин республикада хөгжүм херекселдери кылыр хоочуннар Күжүгет Балган, Хомушку Идамчап, Ондар Маржымал дээн ышкаш мастерлеорн ужуражылгаларже удаа-дараа чалаар бис.

— «Тыва» ансамблыге хамаарыштыр чүү чугаалаксаар силер?

— Харылзаам үеспес мен. Удавас Кызыл хоорайга болур делегей чергелиг хөөмей симпозиумуу болгаш оон-даа өске чугула улуг көрүлделерге «Тыва» ансамбли-биле кады ойнап, республикавыстың ат-алдарын көдүрериге улуг хуумну база киирер мен. Ушкү балык тургускаш, «Тыва» бөлүк-биле харылзаам ыраан деп номчукчулар мени соора биле бербезе эки боор.

Конгар-оол Ондарның сорулгалары-биле таныжып чугаалажырга ыңдыг-дыр. Тыва улустың «даг көрбейн, эдээн азынма, суг көрбейн, ыдыын ужулба» деп чугаалажыры дег, Конгар-оолду электен мактаан-даа, чемелээн-даа ажыывыс бар бе? Ону үе көргүзе бээр. Ынчангаш оон чогаадыкчы ажыл-ижинге чедишкиннерни кузевишаан, Тывага хөөмейжилер хөй-ле болзуи деп йөрээл каайн.

Иван ХЕРЛИИ.

СОЛУННАР ЭКОНОМИКТИГ РЕФОРМА ДУГАЙЫНДА

Виталий Найшультун хамааржып турары бөлүкте экономистер социалистиг экономика бодунуң бүдүжү-биле рынок экономиказы турган деп санап турар (барыын эртем ону бюрократтыг рынок деп адаан). Ынчангаш оон үстүнден адаанче, адаандан үстүнче бот-боттары-биле дуржулгалыг системалыг ойзагай чоруун бар арга-биле арттырар болгаш чаа экономикаже шилчилге үезинде ажыглаар болза эки деп турарлар.

Оларны-биле алырга, Россияның удуртулгазының кол сорулгазы янзы-бүрү садыгларжышкын кылырын хорувас (ол таварылгада ол кемниг үүлгедиг талазынче чайлыбаан), а ону деткиир херек. Ындыг кызыгаарлаашкынны, хорууштуунуң чижээ кылдыр олар девискээр бүрүзүнге даалга берген хуужудулганы, ажылдап алган валюта хереңгилерин даштыкы банкыларга шыгжаарын хорааныы, немээн өскөкке хөлүн эттир улуг үндүрүг онаар дээнин айтып турарлар.

Ирина ДЕМЧЕНКО.
«Известия».

Россияның экономиктиг «аарыгларын» колдуунда шын тодаратка деп бодаар мен. Шилип алган «эмнери» базала чогумчалыг хире. Акшаның үне чокталырынга удур оон өске дээштиг аргалар делегейде чок. Ельцин — Гайдарның чазаандан өске-даа биидилиг чазак ынчаар кылыр турган. Чүгле ол «эмнериниң» хемчээли болгаш оларның өске «органнарга» салдары... Чазак улуг экономиктиг чорудулгаларны шуптузун хаара көрүп шыдавайн турар, чамдык участокторга экижишкинге чедиргеш, өске участокторга хоралыг болбас политиканы чорударын ам-даа өөренип албаан.

Александр ЛИВШИЦ.
Экономика эртемнериниң доктору.
«Российская газета».

Чазак эмчи ажылдакчыларының шалыының май 1-ден эгелеп 1,8 катап өстүргеп. Ортумаа-биле 900 рубль болур. Ол дээрге хензиг чүве ышкажыл. А эмчилер эң эвээш дээрге-ле үш катап өстүрериг негеп турарлар. Ам ажыл соксадышкынында Россияның 65 региону, азы 2,5 миллион медик киржип турар.

Амгы берге байдалда чогум кадык камгалал адыры бодуу кадыкшыр шыдаар бе? Камгалал медицинаазы дузалаар деп хөй кижилер бүзүреп турар. А организациялар, бүдүрүлгелер боттарының ажыллакчызы дээш камгалал акшазын төлеп шыдаар бе, ынчаш? Согур-шейуңду кезиг каалтар операция дээш 20 мун рубль төлээр-дир! Заводтар, фабрикалар хагдыныр чедип, хагдыныр турда, ындыг акшаны кым төлептерил?

И. ТРАВИН.
«Труд».

Делегейнин валюта фондузунда акша-хереңги алыксаанавдан чүү негеттинерил? Күрүне бюджелиниң чедишпес чоруун кызыары. Акшаның үне чок болгаш база акша массазының көвүдээрни болдурбазы. Чижилгеге шыдашпас бүдүүлгелерге кредит бербезин (ынчан олар хаглыр кааны биллингир). Хуужудулгага болгаш рынок хаваалаарын хөгжүдүнге догуун юриктиг баазаны тургузары. Кедээ ажыл-агыйны болгаш энергетиканы реформалаары. Сан-хөө системазын даштыкыдан алган өөренин төлеп шыдаар кылдыр эле тургузары. Даштыкы валюталарга хамаарыштыр рубльдин чангыс аай солчулга курузун киирип доктаадыры.

Делегейнин валюта фондузунче база Бүгү-делегей банкызынче кирери база-ла ертектиг. Фондунуң кежигүнү апаргаш, Россия баштайгы чартык чылда 3,94 млрд. долларны төлээр.

Владислав ДРОБКОВ.
«Правда».

Барыын-герман «экономиктиг хуулгаазыннын» үндезини чүү болганыл? Людвиг Эрхардтың идеологиязы мындыг турган: ол «туруштуг доктаамал чорук болгаш хосталга» деп принципти ажыглаан. Үй-байлай чорук дээрге капиталдың, инициативаның база бизнестиң дайзыны деп, ол кончуг эки билип турган.

Экономиктиг туруштуг чорукту материалдарны, четчелээр болгаш белен кылыгларны бот-боттарынга бээриниң, садарының мурнунда чедип алдынган деңнелин ыяап-ла хевээр арттырарының күсели-биле чедип алган. Биреэде ындыг. Ийиде, чангыс аай технологтуг шуудуг үстүп турар черлерге чиг эт болгаш дериг-херекселдер-биле Маршаллдың планын ёзугаар дузалаан. Рынокче мындыг янзылыг шилчилге чоннуң амыдыралының деңнелин балырбаан, хууда сонуургалдын «шимчедикчизин» хөделдиргеп.

Л. Эрхардтың кол-ла угаанныг кылган үүлү — кижилер акшаны хереглеп бараанныгче эвес, а инвестицияларгже, капитал салыышкынныргже киирер арга-байдалдарны тургусканы болур.

Л. ГОЛЯС.
«Аргументы и факты».

АЧАМНЫҢ «СУГЛУГ ШИЛИ»

(Буга-сумуниуп эгелекчилериниң бирээзи)

Ачам черле кайгамчык кижи. Ол төрүмелиинден үсдарган, шевер, ыяштан, демирден чүүү-даа кылыр, ол хамаанчок, дааранар, чудар, чүгеп белдирлери база кылыр, тыва эзерни дендиг чораш кылдыр чазааш, дерип кааг.

Ачамның ачазы Сарыг-Дарган кыргын-ачам мырынай алдарлыг шевер кижи чораан. Ынчаныйн ачазаа, оон иштинче сугну долдур кударга, тиинден бичии-даа суг төгүлбес. Чадааның Үстүү-Хүрээзин тударына база киришкен. Ынчан кыргын-ачам орта «боостаадан шаннал» деп шаналды алган дээр чораан.

Ачамның адын Даржаа дээр. Шевер боорга улус ону Бызан деп адаарлар. Мен бичимде ачамны эдерер турган мен, ол мени кагбас, бир аътты эзертээш, мундургаш, эдертип алыр чораан чүве. Эзенгиден тептиидтер, эзер дергизиниден туттунуптар апарган олгун кайын каар ийик. «Суглуг шил» деп чүве билир эвес мен, ачамны көөрүмге бичии ындыг дөрт кырлыг ыяш иштинде, ортузунда чинге шил суп каан, иштинде бичии борбак суг ол мешты ыяй-бээр ийлендирерге, ол суг бир-бир талазынче чүгүрүп турар ындыг хуулгаазын, эллептиг херекселдиг кижи. Оозун маназының дал ортузунга быжыглааш, ийи ужуига бут кадааш, черге салырга, оон соонган демир-хүүректиг кижи демдектеп чоруп бээр ындыг чораан. Бо дээрге бажын-балгат тударда оон дескизин көөр, оон ыяй хемнер суундан ховуларже моон дузазы-биле буга казып үндүргеш, тараа тарып чиир херексел-дир деп менээ тодазы-биле тайылбырлап берген чүве. Ындыг солуп чүве дыннаан кижи ам ачамдан чоп чыда каар ийик мен.

Ол «суглуг шили»-биле ачамның киришээн, тутпаан тудуглары ховар. Чадаана хоорайда, Чыргакыда, Хорум-Дагда школаларны база тудушкан. «Суглуг шилин» ап алгаш, Өвүр кожуунуң Саглыда Дүжерлик ховузунуң бугазын арат-чоңу тускай чалап аппаарга, ону дораан үндүрүп берген. Оон бээр дыка-ла хөй үе эрткен, Амгы үеде Саглыда «Кызыл Тук» совхоз ол буганы ажыглап турар, ынчангаш эргим саглыжылар бо чылдың июнь айда ачамның үндүрүп кааны Дүжерлик бугазының дезуи дагып, оюн-тоглаадан организастаарын диледим, ында төрелдер база деткиир боор. Чүгле ол эвес. Чыргакының, Кара-Суг-Аксының, Дагыр-Шеминиң Шанчыг арты-биле ашкан, Хорум-Дагның Ооруш-Хаакта, Чыргакы хемдеп үнген Ооруш-Хавак бугаларын ачам «суглуг шилин» чүктепкеш, арат-чоңун эвилелдээш, курган ховуларже сугну үндүргеш, аразы-биле чылан өтпес тарааны өстүргеш, ажаттынмас дүжүттү суггаттыг черлерден ап, аратларны тоттуруп чораан. Бо дугайында күш-ажылдың хоочунары Менге Ооржак, Доржу Монгуш, Семис-оол Кууларр, Сундуй Сарыглар, Чимит-оол Куулар, Семис-оол Кара-Сал болгаш өскелер-даа бадыткаарлар.

Ачамның «суглуг шили» олла хевээр сагыжымда артып калган, ол боду аараваш, 1954 чылда мөчээн. Дагыр-Шемиде үндүрген бугазының чанында калбак дашты черде тургузу кадааш «1941 чылдың октябрь 8» деп турскаатканы. Ынчан бо буганы казып эгелээриге Дагыр-Шеминиң, Шеминиң тараажылары эң идепкейлиг киришкен. Ол үеде тос харлыг турган мен. Чамдык чалгаа, быламыш кижилер дагже канчар суг үнер чүвел, тений берген ашак бе моонар дээш, дезин чоруп-даа турганнары бар. Ол буганы күзүн казып эгелээш, дараазында чазын барып ажыглалга киргеш, кур чыткан шөлдерни аратларга үлеп берген, буганың ажыы олдур, күзүнүнде дүжүт бар галан 30-40 центнер болган.

Тараачын болгаш арат ажыл-агыйларны катап тургузуп, оларның үеделээшкинин деткип турар бо үеде шаанда араттарның ажыглап чораанны кагдынган эрги бугаларын ажыглаары чугула. Бичин-даа черни суттаргаш, ону ажыглаар дээн кузелин илередкен кижилерни деткиири күзенчиг. Ынчангаш ачамның «суглуг шилинин» ачы-дузазы арыөвүрүнүң арат-чоңунга уттундурбас төөгү болуп артар хевирлиг ийин.

Оолак КАРА-САЛ.
Чөөн-Хемчик район.

АҢНЫЫР СЕЗОНУ, ООҢ ТҮННЕЛДЕРИ

Эрткен чылдың аңныыр сезонунда Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозунуң штаттыг оолгаш анаа-даа анчылары болгай эвес түннелдерлиг болгаш. Совхозтуң анчылары ниитизи-биле 85 кижи аннаарының керээзин чарган турган. Оларның ок-чемзек болгаш аъш-чем-биле хандырылгазы база багай эвес болган. Ынчангаш совхозтуң анчылары [illegible] ёзугаар 94.785 рубльлиг өлүүн дужааганнар. Ол болза 152 киш. 3017 дии болгаш өске-даа аннар кештери-дир. Совхозтуң охотоведи-биле чарган керээлерниг күүседези ыңдыг. Ынчаарга республиканың Аңныыр-тывыш каттыжыышкынының шугумби-биле бистин совхоз 65.500 рубльдин өлүүн дужааганын базаа айтыр херек.

Аңныыр сезону чедиишкиниг эртип, анчылар хөй-ле орулганы тывар болза, совхозка болгаш анчыларның боттарынга-даа дыка ажыктыг болуру сөөлгү үеде онза ылдеп апарган. Чогум-на оон ужурундан аннаар күзелдиг кижилер көвүдеп турар.

Ынчалза-даа аңныыр сезонунга белеткелди, анчыларның хандырылгазын ам-даа четпес чорудуп турарын айтып, шугумчүлээри артык эвес деп бодаар мен. Чижээ, анчыларның аът-хол, ин-чарыбиле хандырылгазынче совхозтуң удуртукчулары четпес кичээнгей салып келген. Сөөлгү чылларда совхоз бодунуң чингине анчыларын мунар шыырак ивилер-биле хандырбайн келгеин дыка четпес. Эрткен чылын чүгле үжен хире ивилерни тускайлаан аттыг болган. Ивижилер коданнарында 15-20 хире мунар чарыларны боттарының эргезинге ажыглаашкан, таныш-көрүш, дергүл-төрелдериге аннаарынга мунуп ажыглаар кылдыр туразы-биле берип турганнар болгай. Ол хамаанчок, ук черде чурттавайн турар, өскээртен келген кижилерге ивилерни арагага хөлезилеп, мундурар чоруктар безин турду. Оон ангыда совхозтуң анчыларындан бир белүк кижилер мунар чарылар сүрүп алыр дээш күзүн баргаштын, чүгле боттарынга улуг-улуг, шыырак ивилерни шилип ап турганы база шын эвес.

Мен бодаарымга, моон соңгаар совхозтуң бодунуң анчыларынга мунар ивилерни ыяап-ла бээр оон-биле керээ чарбаан кижилерни тайга-сынче үндүрбес, аннаарын чөпшээреес болза чогуур. Бо талазы-биле охотоведтериниң өөрүлериниң болгаш чео-чер Советтериниң ажылын идепкейжидип, чүгле «Тоора-Хем» эвес, харын база өске-даа ажыл-агыйларның девискээринге аннаашкының чугумчудары негеттинип турар.

Моон мурнунда чылларда аңныыр ажыл-агыйын, анчыларны сезонга организастап чорударын херекке албайн, шуут-ла сула салыпкан турганы билдингир болгай. Анаа сыллап алгаш, Тожуга кайыын-даа келген кижилер туралаан черлериниң хамык чүзүн ан-меннерни кыра адып, бойдуска болгаш черлик диириг амытаннарга санап четпес когаралды таварыштырып турган. Ындыг кижилер аннаар черлерни мурнай эзлеп алыр дээш сезон эгелеввээн, эрте үеде тайгаже үнүп, ажырымчылаар турдулар. Оран-чурттун бойдус байлаанкамгаланы хоойлу-дүрүмнерни сагыры тус черинин чурттакчыларындан улуг хамаарылгалыг. Ынчангаш аңныыр сезонунуң хуусаазын сагыры, аннариың курлавырын арттырары болгаш анчыларга таарымчадыг байдалдарны тургузун хандырааны бо чылдың аңныыр сезонунга белеткел үезинде кол негелде бооп турар. Ындыг негелде «Тоора-Хем» совхозтун директнязынга (С. Б. Дугур, ивижилер бригадири М. Довут) болгаш белеткеп черлеринге база хамааржыры чугаажок.

Самбуу ШӨМБУЛ

Тожу район.
Адыр-Кежиг суур.

ДАЛАЙГА ДАМДЫ ДУЗА

Тыва Республиканың сулезинин, тугунун, өөрээлиинин дугайында чогаалчы К. К Кудажы-даа хоочун башкы К. Х. Оргу-даа тус-тус саналдарын бергалээнин билир бис. Мен база хууда саналымны бериксеп тур мен.

Оон-биле кады Тывавыс тускай догуннаан республика апарганынга дыка-ла өөрүүрдүр мен. Национал чоргааралывыс, чанчылдарывыс, дылывыс, чүдүлгевис бүдүн-бүрүн болур дээрзинге бүзүрелим быжыкты

К Кудажының саналынга бүрүн каттышпышаан, шынаала. «Байлак чуртум» деп ыры күрүне өөрээли болуп шыдавазынга катап бүзүредим. Ында кол черни кижи эллээр турбуже, ол шуут чок-тур. Оон ылай одурутлары келдергей шөйдүнчек, сестери хөлүн эттир катаптажыл, утказы үүрмектелип турар.

Саналым—оон орнунга Виктор Көк-оолдуң «Чуртум бо-дур» деп ырызын киирзе черле ажырбас боор. Хөй-ле ырлар сестерни шүглум, оон строфалардан тургустуниганы база йөрээлге эптиг, кижи дугайы база кеступ турар, чижээ:

Арат-чоңу ырлап-шоорлаан
Амыранчыг чуртум бо-дур.
Анай-хенче дешкилешкен
Аян шыктыг чуртум бо-дур...

Кол-ла чүве, ырының сестери бедүүн, чончу, тывазыг болуп турарында. Өске улусту өттүмзөнинде, очулга хевирлиг орусчуваанында деп үнеледи

Далайга дамды дуза болгай, мээн бо саналымны өөреним кеөүүн бүгү чогаадыкчы ажылдакчылардан, депутаттардан дилеедим

Сандан САНДЮ.

Шериг чорууру—хүлээлге-дир

«ОГЛУВУСТУ ЧОРУТПАС БИС»

Сөөлгү ийи-үш чылларда ада-нелер районнарда шериг комиссариаттарының, чер-черде кедээ Советтериниң эжиктерин амыратпастай берген. Чылдагааны чангыс: шериг албан-хүлээлге эрттирер назыны чеде берген оолдарын канчап-чооп-даа турган, аалдарынга арттырып алыры. Кандыг-ла-бир арга-биле кадыы багай деп эмчи шынзыгазы кылдырткаш, шериг-же хуусаазын узадыры, азы чок-ла болза олче баврын шуут-ла соксадыры. А чамдык ада-нелер дорт-ла республиканың шериг комиссариадынче, Дээди Советче, харын-даа Президентиниң бодунче ол-ла хомудалдарын, негелделерин илереткен чагаалары, биллиринишкиннерни бижип турарлар. Оон уламынан ада-нелер, комиссариаттар, шериг кезектери, шериг прокуратуралары аразында чагаалашкаш турун берген. Чамдыкта ханы бодап орарга, кижилер боттарының үнелиг үе-шагын анаа-ла чарыгдап турар боордур. Маная бадыткал кылдыр чамдык чагаалар сайгарылгазын көрээл.

Республиканың шериг комиссариадынга чеде бээримге, оларны менээ киллис начальниг-нинин дузалакчызы, майор А. М. Михайлов таныштырган. Бир чагаа бо. Оон утказы мындыг. Бия-Хем районнуң Өөк суурда чурттап турар Аяна, Юрий Лопсаннар шериг-де оглу-биле телефон дамчыштыр чугаалашкан. Чамдык эш-өөрүнүн аная хамаарылгазының багайын, ону эттей бээрин оларның оглу чугаалаан. Ону дыннап каашкаш, Лопсаннар республиканың шериг комиссары В. И. Козловтуң адынга биллириишкин киргеп. Ону комиссар ол оолдуң албан эрттирип турары шериг кезээнге дыңнадып, аная тодаргай харыны бээрин диледи. Ол-ла кезекте хуу солтав-биле ажыл чорудар талазы-биле командирлиг дузалакчызы, капитан А. Бойко мынчаар харылаан: «Аян ялик-хел оорлаан таварылгага хереңги болуп турар. Сөөлгү үеде оон шериг хүлээлгезин күүселиин баксыраан. Ону мынчаныйн эрге-дужаалыдын дужурун каапкан. Аян адаалеин негелдеевеен болза, аная-та мындыг адаатаскымга үүнүп келбес ийик. Бо бүгүге ол болду буруулуг-дур.

Бай-Тайга райондан келген долу эвес адрестиг база бир чагаа бар. Оон авторлары — Екатерина Севээн, Кара-кыс Кара-оол, Оларның оолдарының чагааларында ада-незин дүвүредип, сагышсырады бээр одуруглар кирген. Бо чагааны хынадыры-биле Чита хоорайның шериг прокуратуразынче чоруткан. Орта хыналданы кылган. Ада-нелериин ол чагаазынга тарыы март 23-те келген. Ында юстициниң подполковниги Борисенков ат салган. Ол оолдарның кезээнге шош-содаа үне бээр чоруктар турбаанын ол дыңнаткан Оолдар аная-та аланевис бисти кээргезиз, а оон соонда бистерни өске кезекте, харын-даа Тываже шилчилер дугайында айтырыгдан тургуссуунар дээн хөөн-биле бижип турар-дыр дег, подполковник түүнеп турар. Бо харыыга бузүрээр апаар ада-нелер оолдарывыс «чогаадыпкан-дыр» деп билип алзынар.

Кызыл чурттуг Анатолий Кудрявцев аарый бээрге, ону шериг эмнелгезинге чыттырып каан. Эмчи мындыг диагноз тургускан: Рейтерниң синдрому деп. А Анатолий аразын база-ла чагаазынга мегелепкен. Оолдарга эттедип алдым, канчаайн дээн хевирлиг аан. Аразы дүвүрел үнгеш, республиканың шериг комиссариадынан дуза дилээн. Моон чагаа Анатолийнин кезээнге чеде берген. Харыы удавайн чедип келген. Ол кезекте эмчи албанының майору Закиров дараазында харыыны чорудуткан: «1991 чылдың сентябрь 20 ден ноябрь 22-те чедир Анатолий Кудрявцевтиң эмнелгеге чытканы шын. Ынчалза-даа ниити түнел үндүбээн бис». Оон үүү болгынал дээрге, мындыг. Оглу эмнелгеге чыдырда, аразы Кызылдан чеде бергеш, ону кандыг-даа чөпшээрел чокка оорлап эккелген. Ынчангаш Анатолийде ам кандыг-даа документ чок. Бир эвес аразы ынчаныйн болза, госпитальга чыдырда эмчилер ниити түнел үндүргеш, ону хуусаазын эрге халаптар турган. Болга оон аразы улуг буруулуг болган-дыр.

Маная база бир мынтыг ажыктыг кинрип келейн. Бирле тура-соруу чок, чалгаа, сөспүргей, үргүлчү-ле шериг-ниң сагылга-чурумун үрээр, эжиниң кааткаш чаныш келгилээр оолдар моон мурнунда чылда турган болгай. Оларны чыып алгаш, ада-иезн республикага тургустунган комиссия кежигүннери-биле кады кезектеринге дедир чедиргилеп турду. Үстүнде киргеним чижектери көрүп, оларны сайгара бодап орарга, ада-нелер-даа, оолдар-даа буруулуг-дур. Ылангыя оолдар. Чүге дээрге шериг кезектеринге албан эрттирери — эр хиндиктиг аныяк кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгезидир. Ол дугайын бүгү-ниити шериг хүлээлгезинин дугайында хоойлуда тодаргай айыткан. Ону үрээр эрге кымда-даа чок: ол солдатдаа, маршал-даа кижиге дөмей. Ында ылгай көрген чүве чок. Дангырак хүлээп алган соонда, солдат кижи ол хүлээлгезин ак сеткилдиг күүселер апаар. А кажан ону үрепкен таварылгада, ону кеземче хереэнге онаап, шериг трибуналы-биле шиидер. Чижээ, келдиришкин бижиин алгаш, келдирилге пунктузунга кандыг-даа чылдагаан чок бир ай чедир хуусаада келбейн баар болза, ону шериг баарындан ойталаан кылдыр санаар болгаш 1 чылдан 5 чыл чедир шиидер. А ай ажыр келбейн барган таварылгада 3 чылдан 7 чыл чедир кеземче хереэнге онаажырын көрүп турар. Бир эвес шериг кезээнге чеде бергеш, оон кандыг-даа чылдагаан чок деп чоруткаш, ол-ла хуусаалар иштинде келбейн баар болза, ынчан ол солдатты база-ла үстүнде адаанын чылларга шиидер. Ам болап көрүнер: шериге албан хаарының хуусаазы ам 1,5 чыл апарган. Кана эки-дир —шериг албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг эрттирип алырга бе, азы кандыг-бир чылдагаанбиле чурум үрээш, шиитпирип алырга бе? Моны ханы болап көөр херек. Чүге дээрге оларның аразында дыка улуг ылгал бар. База бир чүүлү номер каайн: солдат кижи дангырак хүлээп алган соонда, кандыг-бир чылдагаан-биле кеземче хереэнге онаажы берген таварылгада, ол алган хуусаазын үзе олургаш, оон өөскүүр чугаалааарга, шериг-же аъттаныр мурнунда ол кижи бүрүзү бодун хүн бүрү дадыктырары, күш кирип алыры, тура-соруун быжыглаарыдыр. Республиканың келдирилге пунктузунга эмчи шинчилгези эрттирип турган оолдарның хөй кезиин көөрге, шыдал-күжү пат боор чораан. Бо чүүлдерни офицерлер-биле беседа-даа, анаа чугаа-даа кадында көргеп, дыннаан, билир мен.

Сөөлгү үеде хөй-хөй ада-нелер оолдарывыс кайызындаа чорутпас бис, олар шериг хүлээлгезин Тывага эрттирзиннер деп турар. Бо негелдеде багай чүве чок. Ынчангаш республиканың чазаа чамдык ада-иелериң дилээн хандырып, баштайгы бежен ажыг кижиин Кызыл хоорайның чанында шериг гарнизонунга арттырып каан. Олар анаа өөрээн бе, ынчаш? Чок! Түнел улам дүүренчиг апарган: дыштанып хүннерде чамдык ада-нелер кезекке чедип келгеш, оглун бир хүн бажынче чандырарын дилээрге, ону чөпшээреп каар. Оон эккелбес азы чамдыкта арга-дары ижиртип алган эккелгилээр. А өске оолдар база ыдыг: дургунаан чанар, чурум үрээр, бир-ийи хүн кезекке келбейн баргылаар-дыр. Шериг кезээ — ясли-сад эвестир. Ындыг болганда, бир эвес бо чоруктар моон соңгаар ынчаар уламчылап туруп бээр болза, айтырыгны үзе шиитпирлээш, ол оолдарны өскээр чорудуптар апаар. Ынчан маная Тываның чазаа эвес, а ада-челер боттары буруулуг болуп артар. Ынчангаш шилилгеден кылып көрүнер, ада-иелер: оолдарынарны шериг-же чорутпайн баргаш, анаа-ла оларны кеземче хереэнге онаап алыр силер бе, азы... Мен бодаарымга, чангыс хүн-даа эттирбейн, шериг-же хап органы дээре. Шериг кезектеринге корум-чурумну экижидеп, ону шынгыыдыр дээш Россияның чазаа чамдык хемчеглерни ап эгелей берген болганда, аныяк солдаттың орун ажык-ла болгунам деп йөрээл каайн. Мээн бо бодалымга каттыжар ада-нелер хөй-ле болурун күзээр-дир мен.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

Тиилелге хүнүнде Кызылга

БАЗА КАТАП АЛДЫН-ООЛ КУУЛАР

«Шын» солуунун шаналы дээш болган хүреш маргылдаалары ам үжен чыл дургузунда эртип келген. Эрткен чылдың чемпиону Аяс Монгуш маргылдаанып тугун көдүрген. Бо удаада хөй эвес мөгелер киришкен. Чугле 32 мөге салган. Анаа бир шаптык болган чүве — районнарга аът шаналдыг хүреш болурга, чамдык мөгелер ынаар хүрежип чорупканнар.

Ынчалза-даа бо удаала мөгелер эвээш-даа болгаш болза, хүреш шынарлыг эрткен. Биргн салыгда безин шыырак дээп мөгелер Владимир Монгуш биле Уран-оол Донгак таварышкан. Олар баштай деп дүшкен, оон соонда хоочун мөге Владимир октаан. Кажан Максим Дажыраа хүрежип турда, Титов Санчат «Калдак-Хамарны» ырлай бээрге, Максимнин хей-аъды көдүрүп тур деп алгыржып-даа турдулар. Шынаа-ла ынчан Максим бодуйун онаан октап алган.

Биргн салыгда Баян-Кол суурдан чылгычы Леонид Бумба-Хуурак чараш хүрежип, бодунун онаан октаан. Ол аныяк чылгычы дыка-ла чараш хүрешкен. Көрүкчүлер оон хей-аъдын көдүрүп турдулар. Шыырак дээн мөгелер биргн салыгда боттарының ыраларын октап алганнар. Ийнги салыгда аныяк чылгычы Леонид Маадыр Монгушбиле хүрешкен. Чиик дензиг, кашпагай мөгени Маадыр тудуп чадап пат болган. Маныа элээн үе эрткен соонда, Маадыр хол бажынга тудуп алгаш, чая долгааш, октаан. Дараазында Маадыр Каа-Хемнин мөгези Геннадий Наксылды база октап алган.

Ийнги салыгда шыырак мөгелернин аразындан Бежендей Күжүгет Тес-Хемден келген хоочун мөге Максим Дажыраны чиик октап алган. Аяс Монгуш Кызылдың тудугжузу Тактал Түменин арыг октаан. Алдын-оол Куулар моол арга ажыглап түргаш, Каа-Хемден келген Виктор Дамбаапы октап алган.

Өвүрнүн шыырак дээн аныяк мөгелериннин бирээзи Кан-Демир Монгушту Владимир Монгуш үшкү салыгда амалап алгаш, октап алган. Радик Намажап Кызыл районнун мөгези Маадыр Допуй-оолду чараш арга кылгаш, октаан.

Частын болгаш күш-ажылдын байырлалынга тураскааткан хүрешке Алдын-оол Куулар Бежендей Күжүгетти октаан турган. Бо удаада Аяс аргалар ажыглап, кезек үеде хөделип турган: Ынчалза-даа Маадыр камгаланган туруп берген. Судьялар ам чадашкаш, ийи мөгеге үш минута үе берген. Түннелинде ол ийи мөге октажып чадашкан. Ынчап баар орта Маадыр хүрежиринден ойталаашы, шөлден кылаштап үне берген.

Чартык финал салыгда Аяс Монгуш биле Куулар Алдын-оол таварышкан. Бо салыгда Алдын-оол Аясты будундап алгаш, кедүрер орта, Аяс ол-ла дораан даянып-каш, октаткан. А Владимир Монгуш биле Радик Намажаптың хүрежинге Радик буттан алыр орта, Владимир ееренген аргазы-биле бут бажынга долгап чоруй довгайтыр сопкан. Владимир ол арганы бо хүрешке ийи удаа ажыглаан. Баштайгызында база бир шыырак мөгени ынчаар октаан турган.

Хүрештин эн сөөлгү салыында Владимир Монгуш биле Алдын-оол Куулар артканнар. Алдын-оол Куулар чоокта чаа Кызылга эрткен Частың болгаш күш-ажылдын байырлалынга тураскааткан хүрешке Алдын-оол база-ла алыспайн, тиилеп алган.

Үшкү салыг соонда чамдык хей-иниги организацияларының тургусканы шаналдарны мөгелерге тывыскан. Күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннарының республика чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу «Тиилелгеже түүкүл дээш» тускай шаналды Леонид Бумба-Хуурракка тывыскан. Бо мөгенин дензиги бичин-даа болза, каштагайы, шынал-ла, хартыга-биле демей. Баян-Колдун шыырак мөгелериниң бирээзи, анаа шүглүп-даа турган кижи дээрзиин дугайында көрүкчүлер олуттарындан чарлап турдулар.

Тыва Республиканың иштики херектер министри генерал Владимир Кара-Сал «Эн чараш хүрешчи дээш» тускай шаналды Алдын-оол Куулар ла тыпсып турда, көрүкчүлер адыш часкап, байыр чедирип турган.

Хүрештин түннел салыглары чоокшулап турда, Аяс Монгуш биле Маадыр Монгуш олар таварышкаш, октажып чадашкан. Бо ийи мөге бот-боттарын, арга-хоргазын дыка эки билир, кайы-даа улуг мага-боттуг, күжү деп мөгелер-дир. Үр хүрешкениниң түннелинде, чүүм өзүгаар оларны хончулаштырган. Оон база чүве үнмээн. Алдын-оол база-ла алыспайн, тиилеп алган.

Бо ийи мөге бирги чер дээш хүрежип турда, чаа-чаа спонсорлар (деткикчилер) тыптып келген. «Дус-Даг» биче бүдүүлгенин даргазы Ноябрин Донгак бир эвес Алдын-оол шүглүр болза, 1000 рубльди салыр дугайында дыннаткан. Оон соонда үр болбаанда Бии-Хемде чаа тургустувуп турар «Мөге» деп кооперативтин даргазы Александр Дажы-Дондуп бир эвес Алдын-оол октаар болза, 1100 рубльди салыр мен деп аазаан. Чөөн-Хемчик районнун харылзаа белдириниң ажылдакчызы Виктор Монгуш чангыс чер-чурттуу Алдын-оол дээш база-ла 1000 рубльди салырын дыннаткан. Оон соонда «Тиилелге» совхозтан Эдер-оол болгаш Виктор Монгуштар база элээн түнүүт акшаны салганнар.

Түннел салыгда ийи мөге барык деп дүшкен. Ындыгдаа болза, судья коллегиязы Владимир Монгуш мурнай даянып-кан деп шиитпир үнүргеп. Ынчангаш «Шынның» шаналы дээш чаңчыл хүрешке база шүүлген турган.

Бо ийи мөге бирги чер дээш хүрежип турда, чаа-чаа спонсорлар (деткикчилер) тыптып келген. «Дус-Даг» биче бүдүүлгенин даргазы Ноябрин Донгак бир эвес Алдын-оол шүглүр болза, 1000 рубльди салыр дугайында дыннаткан. Оон соонда үр болбаанда Бии-Хемде чаа тургустувуп турар «Мөге» деп кооперативтин даргазы Александр Дажы-Дондуп бир эвес Алдын-оол октаар болза, 1100 рубльди салыр мен деп аазаан. Чөөн-Хемчик районнун харылзаа белдириниң ажылдакчызы Виктор Монгуш чангыс чер-чурттуу Алдын-оол дээш база-ла 1000 рубльди салырын дыннаткан. Оон соонда «Тиилелге» совхозтан Эдер-оол болгаш Виктор Монгуштар база элээн түнүүт акшаны салганнар.

Түннел салыгда ийи мөге барык деп дүшкен. Ындыгдаа болза, судья коллегиязы Владимир Монгуш мурнай даянып-кан деп шиитпир үнүргеп. Ынчангаш «Шынның» шаналы дээш чаңчыл болган маргылдаага (үжен удаа эртип турар) Чөөн-Хемчик районнун мөгези А. Куулар шүүлгеш, 2 мун акшаны болгаш деткикчилерниң салганы 3 мун ажыг рубльди шаналга алган.

«Шын» солуунун кол редактору В. Ф. Чадамба мөгелерге шаналдарны тывыскан. Мөге хүрежин салырынга идепкейлиг болганы дээш Тапов Серээни, Ким-оол Осурну болгаш Артур Монгушту шаналаан. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары Т. Пичен-оол болгаш И. Юртаев олар база шаналдарны тыпсып турду.

«Шын» солуунун шаналы дээш Кызылга эрткен мөге хүрежин профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң спорт комитетинин удуртукчулары В. Биче-оол, К. Ховалыг, «Хүреш» стадионнун директору В. Серен болгаш оон-даа өскелер эки организастап, ак сеткилдиг ажылдааннар.

Өлзей-оол МОНГУШ,
Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: хүреш үезинде аныяк мөге Леонид Бумба-Хуурак баштайгы тиилелгени кезип алган, дөвип кел чоруурда; «Шын» солуунун кол редактору В. Ф. Чадамбаның шүүлген мөге Алдын-оол Кууларга чемпионунун кызыл кожаазын баглап берген, шаналдарны тыпсып турары. Ындыы талазында үжүүрлешкен мөге Владимир Монгуш.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган фотолары.

ИСТЕЛГЕГЕ ДУЗАЛАҢАР

1992 чылдың апрельдиң 13-те дүнеге кирген 23 шак турда, таптыг-ла 27-28 харлыг хире тыва национал-дыг эр кижи Иштики херектер министерствозунун хоорай киллизиниң патруль-хайгаарал албанының ажылдакчылары А. В. Поздняковка болгаш Ш. К. Оюнга келгеш, оны Кызыл хоорайның «Шандай» дээр районунун денискээринге оон таныгазы орус национал-дыг үш аныяк кижилерни олар-дыр деп айтып берген. Иштики херектер киллизиниң ажылдакчыларындан дуза дилээн ол когаран кижини ол-ла дүне хоорайның (Автомобилист) залчылар бажынына чедирип каан. Эттедип, когаран хамаатыларының атфамилиялары билдинмейн турда болганда, оларны 0-2 азы 3-45-02 телефонварже долгаарын дилеп турар.

ТР-ниң ИХМ-ниң парлалга төвү.

Чарлалдар самбыразы.

МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ БАРААННАРНЫ МӨӨҢҮ-БИЛЕ САДАР КЫЗЫЛДЫҢ БИРЖАЗЫ

дараазында бараанларны шилчидилге өзүгаар хостуг садып алырын бүдүүлгелериниң, организацияларның, албан черлериниң удуртукчуларынга, кооперативтериниң, арат ажыл-агыйларның харылзаа тудукчуларынга, совхозтарның директорларынга, колхозтар даргаларынга **дыннадып тур:**

— даг-дүгү болгаш цемент холуксаазы-биле кылган хоолайлар, хемчээли ангы-ангы;
— хоюг чугай аймаа;
— нитролинолеум;
— шифер;
— өг кидизи;
— ажылдап кедер хол-хаптары;
— полиэтиленден кылган шоодайлар;
— янзы-бүрү ременьнер;
— школага хереглээр кабель аймаа;
— КамАЗ автомашина дугуйлары;
— бажын даштын будуур охра деп будуктар;
— машина тормозунга ажыглаар Томь деп суук бүдүмел;
— тосол болгаш антифриз.

Бо болгаш өске-даа бараанларны **Кызылдың Калинин кудумчузунун № 17 бажынынга** келгеш, хереглээн шаа-биле бижиттирип ап болур. **Биржаның телефону 4-10-58.**

Тыва Республикада «Владимиртракторсервис» ассоциацияның Шагаан-Арыгның септелге-техниктиг бүдүүлгезиниң баазазында тургустунган техниктиг төвү республиканың чер ажылдыгларынга Т-25, Т-25А тракторларны эккеп б[illegible]ин болгаш садарын боттандырып турар. Трактор садып алыр күзелдиглерни дарый, май ай иштинде бүдүүлге-биле харылзажырын дыннатты.

Кээр адрези: Шагаан-Арыг хоорай, үлетпүр зоназы, септелге-техниктиг бүдүүлге. Телефониары: директорнуу 2-17-54, кол инженернин 2-23-61, кол бухгалтернин 2-17-61.

Тыва төпкоопта бүдүүлгениң аъш-чем-хыналда лабораториязы бүдүүлгелерге, организацияларга болгаш күзелдиг кижилерге арыг (дистилат) суг-ну садып турар. Ол ышкаш аъш-чем продуктуларының шынарын тодарадыр ажылды база кылып берип болур.

Адрезивис: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 31, кабинет 106. 3-16-56 телефон дамчыштыр харылзажыр.

ХӨӨМЕЙ ЫРЫ

Бүгү-делегей хөөмейжилериниң улуг шуулганы 1992 чылдың июнь айда Тываның наныссалалы Кызыл хоорайга болур дээрзин номчукчулар эскерип турарлар. Делегей чергелиг улуг чыышка каргыраа, хөөмей, сыгыт кажан, кайы кымнарга баштай тывылганыл деп айтырыгны анаа тодарадыр. Амгы үеде делегей культураазының алдын фондузунче кирген салыышкынның төөгүзүн шын тодарадыры аммыр эвес айтырыгларның биргээзи. Хүнүнүн байдалыбиле алырга, Тываның каргыраа, хөөмей, сыгыт ансамбльдери делегейде сурагжаан, дыка хей чурттарже чалаттырып турары өөрүнчүг болгаш чоргааранчыг апарган.

Бот-боттарынга дөмейлешпес чаа үнмер хүн бүрү өзүп турар. Күзенчиг чүве оларны деткип турган, алдын-мөнгүнү ажылдап ап, оларның одаглары быжыглаары-биле чергелештир Тываның чуртунуй, чонунун арын-нүүрүн бүтү делегейге улам чырыдары.

Тыва чон каргыраа, хөөмей, сыгытка шаандан тура кайгамчык хандыкшылдыг чораанын мынчаар илереткен:

Каргыраамны кагбас-ла мен,
Хапка суккаш, астып аар мен.
Хөөмейимни кагбас-ла мен,
Хемге суккаш, үүктеп аар мен.

ТАР-ның 15 чыл оюнга ырак-узак Шүйлар баштарындан Кызылга чалаттырып чедип келгеш, улуг шаналдыг чаа берген Иргит Чыдымныбиле алырга (бистин чернин улузу оны Каргыраалаар дээр), аъттын белижи-биле салыр каргыраады хову каргыраазы-базымы-биле салыр каргырааны борбаннадыр азы тайга каргыраазы, а сыгытты «Эдискин» деп хаая хөөрээр чаңчыл боваан кижи. Ол бодунун деп-чуртун, аъдын, душкунун мактаарының мурнунда мындыг одуруглар-биле шенеттинер:

Болур-даа бол, болбас-даа бол,
Борбаннадып берейн бе,
Богба-даа бол, чаваа-даа бол,
Төрепчилеп берейн бе.
Эдер-даа бол, этпес-даа бол,
Эдискилеп берейн бе,
Эмдик-даа бол, чааш-даа бол,
Эзенгилеп берейн бе? дээн соонда, уяранчыг болгаш кайгамчык тааланчыг аялга хаадашка каш янзы чангыланы бээр. Бир-ле катап школачы эжим Күжүгет Мөнге-Далайбиле Бай-Талдын Сарыг-Чоога дээр шөлүнге Чадаананың дуржулга станциязының сигенин белеткежин тургаш, дооскан соонда чаныптывыс. Ийи Бош-Даг аразы. Соовустан кара аъттыг кижи чедип келди. Ужураштывыс. Иргит болду. Ол бисти дыка сонуургап, чүүү канчан чораанывысты, канчаар өөренип турарывысты айтырыглады. Ол ындыг болур ужурлуг-даа турган. Чүге дээрге эжим-биле кайывыс-даа чартык өскүс, аваларывыс чажывыста барык денге чыгыы калгыласын. Өөренири эки болгаш, Кызылче кире бергилээн, ам арта чангыс суму, чангыс хемнин суун ижип чоруур ооллаары кээргеп чораан болу, бо удаада магадал-даа чорду-ла ыыннаан. Чоруптувус. Бистин хирелиг аъттарывыс оон аъды-биле канчап деннежир боор. Аъзы хөөреп, кулактарын сүүрекнедип, барык дыр бажында чоруур.

— Холунарга халалыг боор, бисти мурнап олурунар — дидим.

Күжүгедим база деткиди. Ол үшта чорта берген соонда, аъзы ам-на оожурган, саяктай берген. Киживис-даа каргыраалап эгелээн. Шуй деп шапкын хемнин бажынга чурттап чоруур кижиниң сырын удур салган каргыраазы Үстүү-Бош-Дагның хаяларынга барып четкилээш, дедир эглип кээп, бистин кулактарывыста уяранчыг кылдыр чангыланып артканын эртениинде эжимбиле чугаалашкаш билгенмен. Топтуг-томаанныг, улуг тура-соруктуг кижилериниң бирээзи Иргит Чыдымның уяранчыг каргыраазы ол назылэй бергенде, 1959 чылда, тыва радионун сорунзалыг кожаазында бижиттинген.

Каргыраа, хөөмей, сыгытты кижи-ле болганы күүседип шыдавазы билдингир. Ол ышкаш чүгле каргыраалаар, хөөмейлээр азы сыгыртыр кижилер база тургулаар. Ынчангаш каргыраа, хөөмей, сыгытты чаңгыс аай сырынналып турар салгынга дөмейлеп болбас. Олар тус-тузунда тускай сайзырап, хөгжүүр деп дорт чугаалаарындан чалланмас мен. Салым-чаяанныг күүседикчилер боттарының үнүүге таарышкан (игил, бызаанчы, дошпулуур болгаш еске-даа) хөгжүм хереклелдерин ажыглап турарын эскерип турар бис.

Икил — игил (ийи хылдыг) бистин өгбелеривистин өгбелери безин ойнап чораан тыва хөгжүм хереклелдериниге бир дугаар хамааржыр хөгжүм деп чүвени келген аалчыларга угаадыры артык эвес. Каргыраа, хөөмей, сыгыт-биле чергелештир ындыг янзылыг хөгжүм хереклелдери бистин долгандыр чурттап чоруур алтай, моол, бурят, хакас, шоор болгаш делегейниң еске-даа улустарында бар дээрзин чигзиннг чок.

1969 чылда Моолдун Ковду хоорайынга чораш, 1950 чылларның ортаа үезинде Мексикага болган делегей маргылдаазынга шылгараан, алдын медальдыг моол сыгытчы Сундуйнун сыгыртырының чидиин кайгаан мен. Ынчалзадаа бистиниде ышкаш эзиннелип турар эвилен-эзлдек аялга чок болган.

Дыннакчыларнын сагыштыгаш еске-даа кайгамчык кижилерни болап ора, бир-ле шулүүмде мындыг одуруглар киргенимни сактып келдим:

Өргээ туткан ишчилерлиг
хоорай, суурда
Өлеп-сиген чыттыг чонда —
турлагларда,
Хөглүг, омак малчыннарда —
өгде, черде
Хөөмей, сыгыт кыгырадыр
чаңгыланган
Бурун буурул тыва черим
Чону чоргаар, тайбын
чорзун!

Ийет, каргыраа, хөөмей, сыгытты катай бадыргылаар салым-чаяанныг аныяктарның хүрээлени өзүп турарынга кым чоргаарланмас боор! Олар база салгалдан салгалче шилчип келген өгбелериниң изин баскан янзы-янзы аялгаларлыг кижилер дээрзин билир бис. Бо талазы-биле кыскажак болза-даа, ханы уткалыг чүүлдү Дмитрий Очур (ширк) үш чыл бурунгаар болду бе, «Шынга» бижээнин чамдык номчукчулар утпаан чадавас.

Ондар Коңгар-оолга, (эмчи оглумнун чангыс классчызы: кожа чурттап орар эн чоок өөнүү), Борис Монгушка — сен черле сценага ойнап чор, ынчан делгем орукту тывар сен деп сүмелеп чорааным, биче сеткилдиг оолга болгаш өскедаа кайгамчык ураи-мергеи ооллар, кыстарга улуг маргылдаага аалчыларга аштырбазын идегеп, оруунар аксаагай, үүлекер үре-түннелдиг, бүдүүгүр болзун деп өөрүп тур мен.

Аалдан, аалче чаладыл чоруур улуг ыраажы болгаш хөөмейжи чурттап чораан. Ол Алаш, Хемчикти таварааш, Барлык бажы четкен. Ол дошпулуурун каклышаан, ырлап хөөмейлээр. Шолазы Дембилдей. Ол улуг өгбевис мындыг одуруглар-биле эгелээр чүведир:

Айдың көрбес ала караам,
дембил Дембилдей.
Акпас суглуг Бора-Хөлүм,
дынгыл Дынгылдай.
Имир көрбес ийи караам,
дембил Дембилдей.
Дембил-биле демим чангыс,
дембил Дембилдей.
Девеш дизе болганым ол,
дембил Дембилдей.
Дынгыл-биле тылым чангыс
дынгыл Дынгылдай.
Дырбаш дизе болганым ол,
дынгыл Дынгылдай.

Кыска, ханы уткалыг, каракка кеступ келир чижек ол-дур. Каргыраа, хөөмей, сыгыт күүседикчилериниң сөзүглелдерин орус, моол, англи, немец дылдарже очулдуруп каар болза, келген аалчыларның сонуургалын улам-на хайныктырар ийик.

Сагыш ышкаш чүве болза,
Саглы ышкаш хову болза дээр ышкажыгай.

Күзел тургулаар, ынчалзадаа боттанмайн баар таварылгалар база тургулаар. Дыл билирин ажыглааш, бир вьетнам кижи өске улустарның сөзүн дуй шаап, хөөмей-сыгыттың бистинде беш үүл хевири бар деп, медеглел кылганын бистин чангыс чер-чурттуг хөөмейжилеривистин бирээзи дыннадып келген. Тывада оон алды үүл хевирлери (каргыраа, хөөмей, сыгыт, борбаннадыр, хоюннадыр, эзенгилээр) бар дээрзин бадыткаар ужурлуг бис. Чугаа суугай берди. Каргыраа, хөөмей, сыгыттың төрүттүнген чери кектүг-шыктыг Тыва дээрзин бистин эртемденнеривис, салым-чаяанныг аныяктарывыс, хейнинче Чазак комиссиязы көргүзүп шыдаар дээрзинге бүүрел улуг.

Борис ЧЮДЮК.

ХӨӨМЕЙЖИЛЕРНИҢ ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ УЛУГ ШУУЛГАНЫНГА УТКУШТУР

Делегей хөөмейжилериниң улуг шуулганы 1992 чылдың июнь айда Тываның наныссалалы Кызыл хоорайга болур дээрзин номчукчулар эскерип турарлар. Делегей чергелиг улуг чыышка каргыраа, хөөмей, сыгыт кажан, кайы кымнарга баштай тывылганыл деп айтырыгны анаа тодарадыр. Амгы үеде делегей культураазының алдын фондузунче кирген салыышкынның төөгүзүн шын тодарадыры аммыр эвес айтырыгларның биргээзи. Хүнүнүн байдалыбиле алырга, Тываның каргыраа, хөөмей, сыгыт ансамбльдери делегейде сурагжаан, дыка хей чурттарже чалаттырып турары өөрүнчүг болгаш чоргааранчыг апарган.

Бот-боттарынга дөмейлешпес чаа үнмер хүн бүрү өзүп турар. Күзенчиг чүве оларны деткип турган, алдын-мөнгүнү ажылдап ап, оларның одаглары быжыглаары-биле чергелештир Тываның чуртунуй, чонунун арын-нүүрүн бүтү делегейге улам чырыдары.

Тыва чон каргыраа, хөөмей, сыгытка шаандан тура кайгамчык хандыкшылдыг чораанын мынчаар илереткен:

Каргыраамны кагбас-ла мен,
Хапка суккаш, астып аар мен.
Хөөмейимни кагбас-ла мен,
Хемге суккаш, үүктеп аар мен.

ТАР-ның 15 чыл оюнга ырак-узак Шүйлар баштарындан Кызылга чалаттырып чедип келгеш, улуг шаналдыг чаа берген Иргит Чыдымныбиле алырга (бистин чернин улузу оны Каргыраалаар дээр), аъттын белижи-биле салыр каргыраады хову каргыраазы-базымы-биле салыр каргырааны борбаннадыр азы тайга каргыраазы, а сыгытты «Эдискин» деп хаая хөөрээр чаңчыл боваан кижи. Ол бодунун деп-чуртун, аъдын, душкунун мактаарының мурнунда мындыг одуруглар-биле шенеттинер:

Болур-даа бол, болбас-даа бол,
Борбаннадып берейн бе,
Богба-даа бол, чаваа-даа бол,
Төрепчилеп берейн бе.
Эдер-даа бол, этпес-даа бол,
Эдискилеп берейн бе,
Эмдик-даа бол, чааш-даа бол,
Эзенгилеп берейн бе? дээн соонда, уяранчыг болгаш кайгамчык тааланчыг аялга хаадашка каш янзы чангыланы бээр. Бир-ле катап школачы эжим Күжүгет Мөнге-Далайбиле Бай-Талдын Сарыг-Чоога дээр шөлүнге Чадаананың дуржулга станциязының сигенин белеткежин тургаш, дооскан соонда чаныптывыс. Ийи Бош-Даг аразы. Соовустан кара аъттыг кижи чедип келди. Ужураштывыс. Иргит болду. Ол бисти дыка сонуургап, чүүү канчан чораанывысты, канчаар өөренип турарывысты айтырыглады. Ол ындыг болур ужурлуг-даа турган. Чүге дээрге эжим-биле кайывыс-даа чартык өскүс, аваларывыс чажывыста барык денге чыгыы калгыласын. Өөренири эки болгаш, Кызылче кире бергилээн, ам арта чангыс суму, чангыс хемнин суун ижип чоруур ооллаары кээргеп чораан болу, бо удаада магадал-даа чорду-ла ыыннаан. Чоруптувус. Бистин хирелиг аъттарывыс оон аъды-биле канчап деннежир боор. Аъзы хөөреп, кулактарын сүүрекнедип, барык дыр бажында чоруур.

— Холунарга халалыг боор, бисти мурнап олурунар — дидим.

Күжүгедим база деткиди. Ол үшта чорта берген соонда, аъзы ам-на оожурган, саяктай берген. Киживис-даа каргыраалап эгелээн. Шуй деп шапкын хемнин бажынга чурттап чоруур кижиниң сырын удур салган каргыраазы Үстүү-Бош-Дагның хаяларынга барып четкилээш, дедир эглип кээп, бистин кулактарывыста уяранчыг кылдыр чангыланып артканын эртениинде эжимбиле чугаалашкаш билгенмен. Топтуг-томаанныг, улуг тура-соруктуг кижилериниң бирээзи Иргит Чыдымның уяранчыг каргыраазы ол назылэй бергенде, 1959 чылда, тыва радионун сорунзалыг кожаазында бижиттинген.

Каргыраа, хөөмей, сыгытты кижи-ле болганы күүседип шыдавазы билдингир. Ол ышкаш чүгле каргыраалаар, хөөмейлээр азы сыгыртыр кижилер база тургулаар. Ынчангаш каргыраа, хөөмей, сыгытты чаңгыс аай сырынналып турар салгынга дөмейлеп болбас. Олар тус-тузунда тускай сайзырап, хөгжүүр деп дорт чугаалаарындан чалланмас мен. Салым-чаяанныг күүседикчилер боттарының үнүүге таарышкан (игил, бызаанчы, дошпулуур болгаш еске-даа) хөгжүм хереклелдерин ажыглап турарын эскерип турар бис.

Икил — игил (ийи хылдыг) бистин өгбелеривистин өгбелери безин ойнап чораан тыва хөгжүм хереклелдериниге бир дугаар хамааржыр хөгжүм деп чүвени келген аалчыларга угаадыры артык эвес. Каргыраа, хөөмей, сыгыт-биле чергелештир ындыг янзылыг хөгжүм хереклелдери бистин долгандыр чурттап чоруур алтай, моол, бурят, хакас, шоор болгаш делегейниң еске-даа улустарында бар дээрзин чигзиннг чок.

1969 чылда Моолдун Ковду хоорайынга чораш, 1950 чылларның ортаа үезинде Мексикага болган делегей маргылдаазынга шылгараан, алдын медальдыг моол сыгытчы Сундуйнун сыгыртырының чидиин кайгаан мен. Ынчалзадаа бистиниде ышкаш эзиннелип турар эвилен-эзлдек аялга чок болган.

Дыннакчыларнын сагыштыгаш еске-даа кайгамчык кижилерни болап ора, бир-ле шулүүмде мындыг одуруглар киргенимни сактып келдим:

Өргээ туткан ишчилерлиг
хоорай, суурда
Өлеп-сиген чыттыг чонда —
турлагларда,
Хөглүг, омак малчыннарда —
өгде, черде
Хөөмей, сыгыт кыгырадыр
чаңгыланган
Бурун буурул тыва черим
Чону чоргаар, тайбын
чорзун!

Ийет, каргыраа, хөөмей, сыгытты катай бадыргылаар салым-чаяанныг аныяктарның хүрээлени өзүп турарынга кым чоргаарланмас боор! Олар база салгалдан салгалче шилчип келген өгбелериниң изин баскан янзы-янзы аялгаларлыг кижилер дээрзин билир бис. Бо талазы-биле кыскажак болза-даа, ханы уткалыг чүүлдү Дмитрий Очур (ширк) үш чыл бурунгаар болду бе, «Шынга» бижээнин чамдык номчукчулар утпаан чадавас.

Ондар Коңгар-оолга, (эмчи оглумнун чангыс классчызы: кожа чурттап орар эн чоок өөнүү), Борис Монгушка — сен черле сценага ойнап чор, ынчан делгем орукту тывар сен деп сүмелеп чорааным, биче сеткилдиг оолга болгаш өскедаа кайгамчык ураи-мергеи ооллар, кыстарга улуг маргылдаага аалчыларга аштырбазын идегеп, оруунар аксаагай, үүлекер үре-түннелдиг, бүдүүгүр болзун деп өөрүп тур мен.

Аалдан, аалче чаладыл чоруур улуг ыраажы болгаш хөөмейжи чурттап чораан. Ол Алаш, Хемчикти таварааш, Барлык бажы четкен. Ол дошпулуурун каклышаан, ырлап хөөмейлээр. Шолазы Дембилдей. Ол улуг өгбевис мындыг одуруглар-биле эгелээр чүведир:

Айдың көрбес ала караам,
дембил Дембилдей.
Акпас суглуг Бора-Хөлүм,
дынгыл Дынгылдай.
Имир көрбес ийи караам,
дембил Дембилдей.
Дембил-биле демим чангыс,
дембил Дембилдей.
Девеш дизе болганым ол,
дембил Дембилдей.
Дынгыл-биле тылым чангыс
дынгыл Дынгылдай.
Дырбаш дизе болганым ол,
дынгыл Дынгылдай.

Кыска, ханы уткалыг, каракка кеступ келир чижек ол-дур. Каргыраа, хөөмей, сыгыт күүседикчилериниң сөзүглелдерин орус, моол, англи, немец дылдарже очулдуруп каар болза, келген аалчыларның сонуургалын улам-на хайныктырар ийик.

Сагыш ышкаш чүве болза,
Саглы ышкаш хову болза дээр ышкажыгай.

Күзел тургулаар, ынчалзадаа боттанмайн баар таварылгалар база тургулаар. Дыл билирин ажыглааш, бир вьетнам кижи өске улустарның сөзүн дуй шаап, хөөмей-сыгыттың бистинде беш үүл хевири бар деп, медеглел кылганын бистин чангыс чер-чурттуг хөөмейжилеривистин бирээзи дыннадып келген. Тывада оон алды үүл хевирлери (каргыраа, хөөмей, сыгыт, борбаннадыр, хоюннадыр, эзенгилээр) бар дээрзин бадыткаар ужурлуг бис. Чугаа суугай берди. Каргыраа, хөөмей, сыгыттың төрүттүнген чери кектүг-шыктыг Тыва дээрзин бистин эртемденнеривис, салым-чаяанныг аныяктарывыс, хейнинче Чазак комиссиязы көргүзүп шыдаар дээрзинге бүүрел улуг.

Борис ЧЮДЮК.

Индекс 667000 Кызыл хоорай Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАР Тыва Республиканың Дээди Совет[illegible] Министрлер Чөвүлели «Шын» солуунун редакция коллегиязы.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (хаанысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнун оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнун оралакчызы), Ш. М. Сувар, Н. С. Эоген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-31; келген кижилер хүлээлалыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери иштилел-политиктиг болгаш социал айтыыгдар — 3-34-19; — 3-34-98; өлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодаа ажыглагый — 3-41-[illegible]; культура болгаш улус өөренилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-[illegible]; унтурукчулер — 2-27-41; солуун келбейн баргыда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР-САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном салыының хеоентериниң талазы-биле куоупе комитетинин типографиязы Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1

КИНО

МАЙ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Аллан-Маадыр» 9.20, 11.10, 13.00, 14.50, 16.40, 18.30 (узаткан). **Видео зал:** «36 смертельных стилей каратэ» 9.50, 11.50, 13.50, 17.50 шактарда.

ВОСТОК: «Птицы» (2 сериялыг) 15.00, 18.00 шактарда.